

Інна Рогальська,

Надія Рогальська

Світ дитинства у контексті педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського

Проблема дитинства, до якої останніми роками звернулося чимало вчених, сколихнула сучасне суспільство, яке нарешті почало усвідомлювати необхідність підвищеної уваги до дитинства, взагалі, і до кожної дитини, зокрема. Сьогодні, справді, дитинство як соціально-культурний феномен та особливий значущий віковий період є предметом полідисциплінарного дослідження, у зв'язку з чим окреслилися історичний, соціогенетичний, етнографічний та психолого-педагогічний аспекти його вивчення (Ф. Арієс, В. Абраменкова, Д. Ельконін, Е. Еріксон, В. Давидов, І. Кон, Т. Кочубей, В. Мухіна, О. Савченко, О. Сухомлинська, В. Сухомлинський, Д. Фельдштейн та ін).

Метою цієї публікації є визначення актуальних тенденцій ставлення сучасного суспільства до дитинства загалом, до реалізації прав кожної окремої дитини на основі проблеми її самоцінності, уявлень про її унікальність і самобутність у контексті педагогічної спадщини В. Сухомлинського. Зазначмо, що ці питання є інструментом наукового аналізу й вимагають певного уточнення та доповнення у зв'язку з конкретним предметом дослідницької уваги.

У педагогічній спадщині В. Сухомлинського категорія дитинства набуває особливого трактування і звучання: він підкреслює, що «дитинство – найважливіший період людського життя, не підготовка до майбутнього життя, а справжнє, яскраве, самобутнє неповторне життя...» [6, с. 15]. Тому й книги, які з'являлися у царині педагогічної творчості видатного вченого, було присвячено світові дитинства, про яке у педагога є особливо влучні слова: «А дитинство, дитячий світ – це світ особливий. Діти живуть своїми уявленнями про добро і зло, про честь і безчестя, про людську гідність; у них свої критерії краси, у них навіть своє вимірювання часу: в роки дитинства день здається роком, а рік – вічністю. Маючи доступ до казкового палацу, ім'я якому Дитинство, я завжди вважав за конче потрібне стати якоюсь мірою дитиною. Тільки за такої умови діти не дивитимуться на вас як на людину, що випадково проникла за ворота їхнього казкового світу, як на сторожа, що охороняє цей світ, сторожа, якому байдуже, що робиться там, у середині цього світу» [6, с. 8]. Отже, як бачимо, В. Сухомлинський добре розумів ту особливу роль, яку природа відводить дитинству – основоположному періоду людського життя, як ніхто бачив і прагнув допомогти побачити іншим значущість

дитинства, його унікальність та відмінність від життя дорослого. Бачення цієї своєрідності полягає не в ідеалізації дитини, не в приписуванні якихось надзвичайних властивостей; це, на думку В. Сухомлинського, насамперед, врахування того, «що дитяче сприймання світу, дитяча емоційна і моральна реакція на навколишню дійсність відзначаються своєрідністю, ясністю, тонкістю, безпосередністю» [6, с. 11–12]. Тому педагог повинен якнайтонше розуміти і відчувати дитяче пізнання світу – «пізнання розумом і серцем». Для нас надзвичайно важливо розвивати сьогодні цілісне бачення педагогіки саме з такої позиції. Хоч у колі наукової когорти сьогодення (Л. Артемова, І. Бех, А. Богущ, А. Капська, О. Кононко, В. Кузь, Н. Побірченко, Т. Поніманська, Ю. Приходько, О. Сухомлинська, О. Савченко та ін.) існує саме такий погляд на дитинство як на самоцінний, самобутній і неповторний період життя особистості, на тлі суспільного буття воно, за образним висловом Д. Фельдштейна, «затиснене» певними реальними можливостями, обумовленими не тільки віком, але і всією системою суспільних зв'язків, що визначають соціальний стан дитинства в його узагальненому розумінні у сучасному соціумі. Результати соціально-психологічних досліджень останніх років (В. Абраменкова, Л. Обухова, А. Орлов, Д. Фельдштейн) констатують загальне несприятливе становище дітей в суспільстві. Хоча захист прав дітей в Україні регулюється цілою низкою законів України («Про охорону дитинства», «Про попередження насильства в сім'ї», «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», Кодексом про шлюб і сім'ю тощо), правова захищеність дитинства має більш декларативний, ніж практичний характер.

Сучасний стан дитинства є лише моментом і результатом довгої історичної та культурної еволюції суспільного життя. У різні історичні періоди розвитку суспільства дитинство мало різне трактування, зміст і структуру, при цьому різним було і ставлення дорослих до дітей. Спектр розбіжностей такого ставлення був досить широким і залежав від сприйняття дитинства як суб'єкта або об'єкта культури, суспільства. Так, Л. Демоз виокремлює шість трансформацій ставлення до дитинства, які, на нашу думку, можуть слугувати моделями стосунків між дорослими і дітьми на різних етапах розвитку суспільства: 1. *Інфантицидний стиль*, для якого було характерним масові дітовбивства та насилля над дітьми. 2. *Покидаючий стиль*, для якого характерним було ставлення до дитини як до об'єкта агресії. 3. *Амбівалентний стиль*, який характеризувався тим, що дитина вважалася окремою духовною особистістю і повноправним членом сім'ї. У вихованні переважало «ліплення» характеру. Якщо дитина чинила опір такому «ліпленню», до неї застосовували побиття. 4. *Нав'язливий стиль*, характеризувався тим, що на загальному фоні близькості до батьків поведінка,

внутрішній світ, почуття, воля дитини контролюються батьками. 5. *Соціалізувальний стиль*, характеризувався тим, що дитина стає об'єктом виховання і навчання, основні зусилля спрямовуються на підготовку дитини до майбутнього самостійного життя. 6. *Допомагальний стиль*, для якого характерним є намагання дорослих забезпечити індивідуальний розвиток дитини, у стосунках переважає співчуття і емоційних контакт.

Отже, уся історія людства свідчить про те, що дитина та її доля не завжди була в центрі світоглядних пошуків, та і предметом наукового дослідження дитинство стало досить пізно – лише у XIX столітті, яке Е. Кай назвала століттям дитини, «бо (властиво його друга половина) видвигнуло дитину на видніше місце і зробило її предметом строгої науки» [3, с. 9]. Як свідчить наш аналіз, до усвідомлення того, що дитина має такі самі права, як і дорослі люди, людство прийшло в кінці XIX – початку XX ст. Першочергово розглядалися питання не забезпечення прав дітей у цілому, а тільки попереджувальних заходів, які необхідно було здійснити для недопущення рабства, експлуатації дитячої праці, припинення торгівлі жінками і дітьми тощо. У 1989 р. було прийнято Конвенцію ООН про права дитини, яка є першою у світовій історії глобальною угодою щодо прав дітей, міжнародним юридичним механізмом, що забезпечує правовий захист найуразливішої частини світової спільноти – дітей. Цей міжнародно-правовий документ було ратифіковано 191 країною, до числа яких 1991 р. приєдналася й Україна. Конвенцією про права дитини було визначено нову концепцію: забезпечення виживання, захисту та розвитку дітей є обов'язком для держави та суспільства. Протягом останніх років питання практичного забезпечення прав та інтересів дітей в Україні вирішувалися з урахуванням розвитку соціально-економічних процесів, що відбуваються сьогодні в державі, та відповідно до норм міжнародного права у цій сфері. Певною мірою увага приділялася виробленню механізмів забезпечення прав дітей. Отож, у Сімейному кодексі, який набув чинності з першого січня 2004 р., нарешті вперше визначено і конкретизовано поняття «дитина». Так, правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття. Малолітньою вважається дитина до досягнення нею чотирнадцяти років, а неповнолітньою – у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років. Сучасним законодавством також забороняються будь-які види експлуатації дітей, фізичні покарання, а також інші види покарань, які принижують гідність дитини. Дитина, у свою чергу, має право чинити опір неналежному виконанню батьками своїх обов'язків, поодинокі факти чого можна прослідкувати у сучасній юридичній практиці. Беззаперечно, створення законодавства, що забезпечує захист прав дитини, засвідчує усвідомлення соціальних вимог підвищеної уваги до дитинства, взагалі, і до кожної дитини, зокрема. Окрім того, сьогодні досить гостро стоїть питання про положення дітей, під яким розуміють «сукупність умов, які склалися в суспільстві для виживання і розвитку дітей» (А. Капська). Це, насамперед, охорона життя та зміцнення здоров'я дітей, забезпечення відповідного рівня матеріального

добробуту, зміст освіти та засоби педагогічного впливу, соціалізувальні можливості сім'ї, суспільна та державна турбота про дітей і законодавчі норми, що захищають і відстоюють права й інтереси дитинства.

Утім, реальне становище дітей дає змогу фіксувати значні обмеження, недостатнє забезпечення тих чи тих як матеріальних, так і духовних ресурсів, які є необхідними для повноцінної життєдіяльності сучасних дітей.»Соціальні сироти», «діти групи ризику», «безпритульні», «бездоглядні», «педагогічно запущені», «діти з обмеженими функціональними можливостями», «жертви насилля», «діти-сироти», «діти з девіантною поведінкою» – це далеко не повний перелік дітей, що опинилися у складній життєвій ситуації, яку вони не спроможні подолати самостійно. У суспільстві таким чином не прослідковується чіткої позиції щодо дитинства, відсутні суспільні структури психологічного супроводу процесів вагітності, дітей немовлячого та дошкільного віку. Практика показує, що турбота про молоде покоління далеко не завжди визначається рівнем економічного розвитку суспільства, частіше значущим є те, наскільки держава та соціум свідомо ставляться до дитинства як до невід'ємної частини єдиного способу життя, культури кожного народу. У контексті сказаного, ще десять років потому таке явище, як дитяча безпритульність було поодиноким. Нове тисячоліття наша держава зустріла занадто низьким віковим рівнем «дітей вулиці». Останніми роками кількість дітей, які з різних причин залишають батьківські домівки, невпинно збільшується. Десятки тисяч дітей є безпритульними, виростають без догляду, турботи та любові, збільшуючи кількість правопорушників. При цьому найвражальним є те, що серед цих дітей 15 % – діти дошкільного віку.

Парадоксальним у нашому сьогоденні є те, що держава не несе прямої відповідальності за кожну дитину, зокрема, хоча саме це нібито мають на увазі всі державні програми, що стосуються дитинства. Дитина оцінюється лише з позиції виконання завдань держави, яка має сприяти соціальному розвитку нових поколінь. Суспільство створило різні структури і передало їм свої виховні функції, власне все більшою мірою відмовляючись від дитинства як від своєї частини. Дитяче співтовариство сприймається лише як сукупність підростаючих людей, яких потрібно виховувати, навчати і впливати за допомогою соціально доцільних засобів. Очевидним є серйозний дефіцит уваги, поваги до дитини. Гідність дитини не береться до уваги; їй відмовлено у праві бути особистістю, цінність сьогоденного життя дитини є незначною, її готують до життя «завтра».

Визнання державою пріоритету особистісно орієнтованої моделі освіти передбачає відмову педагогів від звичних стереотипів педагогічної діяльності. Натомість лише деякий відсоток педагогів та управлінців розуміють, що інноваційна система несе зміни не тільки і не стільки у змісті освіти, але й у розмаїтті інших аспектів. От і спостерігаємо на практиці, що переважна більшість педагогів намагаються подолати і викоринити все, що є волею і свободою дитини, усе, що вимірюється її вимогами і намірами. «Я з тривогою

все більше переконувався, – зазначав у свій час В. Сухомлинський, – що в роки дитинства в багатьох – навіть у кращих – вихователів людина (вихованець) виявляє себе надто однобічно: про те, хороший чи поганий вихованець, вихователь робить висновок тільки на підставі того, як він виконує норми й вимоги порядку: чи слухняний, чи не порушує правил поведінки. В слухняності і покірності багато вихователів вбачають внутрішню душевну доброту, а це далеко не так» [7, с. 290]. Як показує аналіз, у педагогів-практиків сьогодення продовжує панувати саме така точка зору. Натомість для усієї педагогіки В. Сухомлинського було властиве тонке проникнення в душу дитини, яка пізнає світ і утверджує себе в ньому. Він справедливо наголошував: «У дитинстві закладається людський корінь. Жодної рисочки природа не відшліфовує – вона тільки закладає, а відшліфовувати нам – батькам, педагогам, суспільству» [6, с. 291].

Багаторічний педагогічний досвід дозволив стверджувати, що не може бути легкого і безтурботного виховання. Ця робота важка, кропітка, у ній «незрівнянно більше одноманітної, втомливої, часто неприємної праці, ніж праці, яка б давала тільки задоволення.» Більше того, «усе залежить від виховання в дитинстві», і власне саме виховання людини відбувається тільки в людському середовищі. І тут варто особливо пам'ятати, що «...в серці дитини, яка дивиться на світ широко відкритими очима і не знає, як жити, крихітні крижинки зла «стають великими брилами льоду» [6, с. 291].

Отож, перебудову ціннісної системи дорослих потрібно починати саме з перебудови поглядів на дитинство. Серед проблем, які при цьому потребують вирішення, В. Сухомлинський порушує «проблему необхідності постійного духовного спілкування вчителя і дитини» [6, с. 15]. Він зазначає, що «без постійного духовного спілкування вчителя і дитини, без взаємного проникнення в світ думок, почуттів, переживань не мислима емоційна культура як плоть і кров культури педагогічної» [6]. Зазначмо, що якість практичної виховної діяльності в інституціях соціалізації особистості дитини сьогодні, на жаль, далека від комфортної. Насамперед, це стосується сім'ї. Як засвідчують соціальні органи, у країні нараховується 82 тисячі неблагополучних сімей, які досить часто і є причиною виникнення такого явища як дитяча безпритульність.

Нині психолого-педагогічна громадськість б'є на сполох, розкриваючи факти зловживання дитиною, що виявляються у безвідповідальному ставленні батьків до виконання своїх виховних функцій, жорстокому поводженні з дітьми, фізичному та психічному насильстві над дітьми, агресії. Насильство в сім'ї є причиною дитячого бродяжництва і злочинності. Масштаб поширення в сучасному суспільстві явища жорстокого ставлення до дітей у сім'ї важко визначити, оскільки офіційної статистики щодо фіксації різних видів жорстокого поводження на Україні поки не існує. Українські фахівці визначають, що вплив жорстокості в дитинстві, фіксуючись на підсвідомому рівні, проявляється в дорослому житті у вигляді почуття помсти за свої дитячі

страждання. Сімейний устрій сучасної родини є досить різноманітним і від нього залежить в якому персональному оточенні буде відбуватися становлення дитячої особистості, який її ексклюзивний генофонд домінує. Тепер викликає тривогу зменшення тривалості та значне збіднення змісту спілкування членів родини, зникнення спільних форм діяльності батьків та дітей, а також спільних форм проведення сімейного дозвілля. Як наслідок, психологи констатують факти катастрофічного збіднення емоційних зв'язків між батьками і дітьми – між ними не складаються близькі довірливі стосунки, які необхідні для нормального психічного розвитку. «Олюднення середовища, здатного подолати негативний вплив домашньої обстановки, – у цьому полягає головна передумова правильного виховання тих, кому сім'я не дає того, що допомогло б школі», – у цьому вбачає вихід видатний педагог. Адже ні для кого не є несподіванкою той факт, що у сучасній системі освіти відбувається значний розрив між навчанням і вихованням: діють освітні заклади, метою яких задекларовано саме навчання дітей. Справді, навіть сама назва – дошкільний навчальний заклад, загальноосвітній навчальний заклад – орієнтує на навчання як пріоритет діяльності цього типу закладу. В. Сухомлинський стверджував, що «не можна навіть припустити такої думки, що обов'язкове навчання – це насилля над душею людини, класна дошка – поневолення дитячої свободи, а світ за вікнами – справжня свобода» [7, с. 15] і, звичайно, не можна протиставляти «світ, затиснутий у чорній класній дошці», «світу, що пливе за вікном», але особливістю соціалізації в сучасних освітніх закладах є те, що їх вихованці соціалізуються в умовах широко розповсюдженого явища суспільної аномії.

Педагогічна закостенілість, некомпетентність, неприхильність, неухважність до світу дітей, життя в стінах школи, що обмежується навчанням, регламентованим дзвінками, приниженням дитини, обмеженням її права на вибір діяльності та потреби іноді усамітнитися, психологічний дискомфорт та неврахування особистісних та статевих особливостей призводить до нівелювання особистості, «підгонки дітей під одну мірку», не дає змоги розкритися багатству індивідуального світу кожної дитини. Натомість функціонування закладу освіти має бути спрямовано на соціальний розвиток кожної дитячої особистості, на її соціалізацію як кінцевий підсумок і водночас компонент педагогічної діяльності. Адже, і «соціалізація, і виховання як своєрідні протилежності педагогічного процесу і механізми його детермінації соціальністю, з одного боку, та екзистенційністю – з іншого, взаємно врівноважують і взаємно стимулюють одне одного. Підсумковим вираженням такої динаміки на індивідуальному рівні є взаємно зумовлене формування соціальної типовості та особистої унікальності кожної молодої людини» [4, с. 65]. Для нашого дослідження важливим є висновок науковця, що «педагогіка освіти і виховання вочевидь розпочинає перетворюватися на педагогіку соціалізації» [4], оскільки соціально-економічні суперечності, що виникли в сучасному суспільстві, негативно впливають на систему ціннісних орієнтацій, світогляд і життєві пріоритети як дорослих, так і дітей. Тому

головною метою педагогіки соціалізації є формування незалежної особистості, здатної «прийняти на себе моральну відповідальність перед суспільством за себе, за інших, за справу» [2, с. 20]. Отже, нова соціокультурна ситуація і суспільні вимоги до особистості, якій доведеться функціонувати в їх системі, зумовлюють нові цілі, функції, дидактичні принципи і педагогічні технології. На основі глибокого аналізу сучасної соціальної ситуації в суспільстві вчені доходять висновку, що молоде покоління повинно бути здатним усвідомлено діяти, виходячи з уявлень про суспільний обов'язок та власну свободу, приймати самостійні рішення, брати на себе відповідальність. Адже успішна соціалізація передбачає, з одного боку, ефективну адаптацію людини в суспільстві, а, з іншого – здатність особистості певною мірою протистояти суспільству, зокрема тим життєвим негараздам, що заважають особистості саморозвиватися, самореалізовуватися. Людина, яка повністю адаптована у суспільстві (конформіст), а також та, яка не адаптована (девіант), вважаються «жертвами соціалізації». Отже, конфлікт, який закладено у процесі соціалізації, ступінь його величини та гостроти пов'язаний з типом суспільства, в якому індивід формується як особистість, а також обумовлюється стилем виховання в цілому та особливостями сімейного і соціального виховання, водночас і індивідуальними особливостями [5, с. 34–35]. Проблема соціалізації особистості – це й проблема її свободи, це «інтенція людини приймати розумне рішення, робити доцільний вибір, це можливість бути і стати» [1, с. 31]. Тому смисл періоду дитинства полягає не у підготовці до майбутнього дорослого життя, яке «спроєктоване» дорослими згідно сучасних недосконалих взірців, а у повноцінному проживанні цього періоду. Саме завдяки наданим можливостям особистість дитини розвивається як самоцінність. Зазначене передбачає створення необхідного соціокультурного середовища, відмову від застарілих технологій, проектування нових видів соціальної взаємодії. Отже, необхідна розробка нових виховних технологій, які б забезпечували формування і розвиток у підростаючої особистості насамперед духовних здібностей як домінуючих і вирішальних для розвитку ціннісної системи людини (І. Бех) [1, с. 31].

Виходячи з логіки проведеного теоретичного аналізу актуальних тенденцій ставлення сучасного суспільства до дитинства загалом, до реалізації прав кожної окремої дитини на основі проблеми її самоцінності, уявлень про її унікальність і самобутність, можна дійти таких висновків:

1. Ситуація, яка склалася нині в Україні, нам вбачається в кардинальних розбіжностях між науковими підходами до дитинства як самовартісного періоду життя людини та реальним становищем дітей у суспільстві. З одного боку – проголошена свобода як цінність, з іншого – ця свобода має декларативніший, ніж практичний характер.

2. Створення законодавства, що забезпечує захист прав дитини, засвідчує усвідомлення соціальних вимог підвищеної уваги до дитинства, взагалі, і до кожної дитини, зокрема. Сьогодні також досить гостро стоїть

питання про положення дітей. Утім, реальне становище дітей дає змогу фіксувати значні обмеження, недостатнє забезпечення тих чи тих як матеріальних, так і духовних ресурсів, які є необхідними для повноцінної життєдіяльності дітей у сучасних складних умовах.

3. Соціалізація належить до універсальних процесів, в її сутнісному вимірі є складним багатовекторним процесом, що супроводжується цілою низкою протиріч у взаємодії суспільства та особистості. Соціалізація сучасної дитини здійснюється на тлі величезних суспільно-політичних, соціально-економічних, ціннісно-духовних та науково-технологічних зрушень. У науковій літературі з проблем виховання не спостерігається розуміння єдності соціалізації та виховання, що призводить до однобічності поглядів на новий життєвий простір сучасного дитинства.

4. Зазначене зумовлює необхідність радикальних змін у теорії та практиці психолого-педагогічної науки, відсутність яких гальмує позитивні зрушення в системі освіти, успішне просування її вперед. І науковці, і практики сьогодення повинні враховувати сучасну соціальну ситуацію, на ґрунті якої формується особистість дитини як суб'єкт життєтворчості, як суб'єкт соціальної дії. Зазначене зумовлює перегляд характеру функціонування соціальних інституцій дошкільної освіти, оновлення її змісту та вироблення на цій основі інноваційних технологій соціального становлення особистості в дошкільному дитинстві, що окреслює перспективу нашого подальшого дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади / І. Д. Бех. – К. : «Либідь», 2003. – 280 с.
2. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади / І. Д. Бех. – К. : «Либідь», 2003. – 344 с.
3. Грушевський Марко. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу / Марко Грушевський. – К., 2001. – 96 с.
4. Лавриченко Н. М. Педагогіка соціалізації: європейські абриси / Н. М. Лавриченко. – К. : Віра Інсайт, 2000. – 444 с.
5. Лукашевич М. Національній школі – соціологічні знання / М. Лукашевич // Соціальна педагогіка і адаптивність особистості : науково-методичне видання / ред. Н. Журбенко. – Суми : ВВП «Мрія»-ЛТД, 1994. – С. 102–110.
6. Сухомлинський В. О. Вибрані твори в п'яти томах / В. О. Сухомлинський. – К. : Радянська школа, 1976. – Т. 3. – 670 с.